

I. В. Довжук

доктор історичних наук, професор,
кафедра документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна), i.v.dovzhuk@ukr.net

ДОНБАС ТА ЙОГО МІСТА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Одним з найголовніших факторів, що вплинули на розвиток промисловості Донецького басейну був технічний переворот, що знаменував собою масове запровадження у виробництво парових машин, які значною мірою прискорювали виробничий процес і частково заміняли ручну працю. Велике значення в розвитку різних соціально-економічних перетворень у регіоні мала постійно зростаюча урбанізація.

У Донбасі на початку ХІХ ст. виник потужний вугільно-металургійний комплекс, який представляли на перших етапах два казенних підприємства — Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня в Лисичій Балці.

На середину ХІХ ст. Луганський ливарний завод стає великим центром технічної думки і промислової діяльності на Півдні України. Цей завод зосередив у своїх лабораторіях і цехах відомих фахівців — інженерів, металургів, висококваліфікованих робітників, та мав доволі розвинену соціальну інфраструктуру.

Ключові слова: *Донбас, промисловість, металургія, видобуток вугілля, місто, шахта, рудник, завод.*

I. V. Dovzhuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Document Science Department,
Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
(Pereiaslav-Khmelnytsky, Ukraine), i.v.dovzhuk@ukr.net

DONBAS AND ITS CITY IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract

One of the most important factors influencing the development of the Donets Basin industry was a technological coup that marked the massive introduction of

steam engines, which greatly accelerated the production process and partially replaced manual labor. The ever-increasing urbanization was of great importance in the development of various socioeconomic transformations in the region.

In the Donbas, at the beginning of the XIX century, a powerful coal-and-steel complex emerged, which was represented in the first stages by two state-owned enterprises — the Lugansk Foundry and the first coal mine in Lisichii Balka.

In the middle of the XIX century Lugansk Foundry Factory becomes a major center of technical thought and industrial activity in the South of Ukraine. This plant concentrated in its laboratories and workshops of renowned specialists — engineers, metallurgists and trained personnel in all sectors of the coal and iron and steel industry. The company also had a well-developed social infrastructure.

Keywords: Donbas, industry, metallurgy, coal mining, city, mine, factory.

Історія Донбасу модерної доби тісно пов'язана зі становленням важкої індустрії. У зв'язку з цим одним із найголовніших факторів, що вплинули на розвиток промисловості краю, був технічний переворот, котрий знаменував собою масове запровадження у виробництво парових машин, які значною мірою прискорювали виробничий процес і частково заміняли ручну працю. Значний вплив на розвиток різних соціально-економічних перетворень у регіоні в минулому мала постійно зростаюча урбанізація.

На початку XIX ст. в економіці Донецького басейну відбулася подія, що справила вирішальний вплив на подальший розвиток усього регіону — тут виник потужний вугільно-металургійний комплекс. Спочатку його представляли два казенних підприємства — Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня в Лисичій Балці.

Відповідно до указу Катерини II (від 14 листопада 1795 р.) “Об устроении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля”¹, на р. Лугани побудували ливарний завод — перше в Україні металургійне підприємство. Для забезпечення Луганського казенного заводу кам'яним вугіллям на землі села Верхнє (Третя Рота) поблизу балки Лисичої була закладена шахта. Це була перша шахта Донбасу, що поклала початок промисловій розробці кам'яного вугілля в регіоні. У квітні 1796 р. вона дала перше вугілля². У 1801 р. в селищі майстрових вугільної ломки (як тоді називали рудник) уже мешкало 556 осіб³.

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 1. — Т. 23. — С. 815.

² Лопатин Н. В. У колыбели Донбасса. — Луганск, 1960. — С. 5–8.

³ Державний архів Луганської області (Держархів Луганської обл.), ф. 1, оп. 1, спр. 117, арк. 110–112.

З уведенням у дію (1799 р.) Луганського чавуноливарного заводу здійснювалася по суті технічна революція в металургії. Це усвідомлював і Карл Гаскойн (1737–1806) — шотландський інженер, якому було доручено урядом будівництво заводу. Він писав, що завод є “абсолютно новим у своєму роді підприємством, бо всі роботи в ньому будуть проводитися кам’яним вугіллям, і спосіб цей донині в Російській імперії не тільки не застосовувався, але й був невідомий”⁴.

16 жовтня 1800 р. з чавуну першого завантаження домни № 3 (малої порівняно з великою № 1) на заводі були відлиті ядро, бомба і граната, які, як висловився будівничий перших доменних печей шотландський майстер Джон Уолкер, “перші у цій імперії відлиті, за допомогою коксу (кам’яновугільного — І. Д.)”⁵. Тому 16 жовтня 1800 р. можна справедливо вважати днем заснування металургійної промисловості Донбасу й України загалом.

Наприкінці 1804 р. англійський механік Маклі встановив на Луганському заводі першу парову машину на спеціальному верстаті (“млині”) для свердлення стовбурів гармат. Потому Луганський завод стає великим підприємством, де були три домни, дві вагранки, п’ять повітряних печей, парові машини, водяні турбіни та ін. За часів К. Гаскойна (1801 р.) був проведений кращий експеримент з виплавки місцевого чавуну на домні № 3, яка видала за плавку 3581 пудів чавуну⁶.

Важливою перешкодою, яка не дозволяла працювати заводу на повну силу, стала відсутність під’їзних шляхів і взагалі погана якість доріг. Так, протягом 1802–1805 рр. працювала тільки домна № 3 і то зі значними перервами. Але уряд вимагав від Гаскойна виконання взятих на себе зобов’язань. У рапорті в Берг-колегію від 17 жовтня 1805 р. він обіцяв, що завод запрацює у повну силу в 1806 р., але йому так і не судилося здійснити задумане. 20 липня 1806 р. Карл Гаскойн раптово помер. Після його смерті Луганським заводом керували Яків Християнович Нілус (1806–1822 рр.) і Густав Густавович Гесс-де-Кальве (1822–1826 рр.). У 1826 р. директором підприємства став гірничий інженер Іван Васильович Ільїн. У 1835 р. гірничим начальником Луганського заводу призначено Федора Павловича Мевіуса, якого надалі змінили Володимир Костянтинович Бекман (1840–1847 рр.), Федір Іванович Фелькнер (1847–1853 рр.) і Микола Терентійович Летуновський (1853–1861 рр.).

⁴ Фесенко В. О. 130 років Луганського ливарного заводу. — Луганськ, 1930. — С. 6.

⁵ Там само. — С. 5.

⁶ Там само. — С. 21–22.

Луганський завод на початку 40-х рр. XIX ст. мав високий рівень технічного оснащення, і безсумнівно відповідав високим європейським стандартам того часу, особливо що стосувалося експлуатації шахт та рудників. Але незважаючи на це, підприємство постійно відчувало нестачу залізної руди високої якості. З цієї причини воно перейшло на переробку чавуну з брукхту, а також споживало привізний уральський чавун майже до 1856 р. І хоча завод став збитковим щодо виробництва чавуну, війни Російської імперії з Наполеоном (до 1815 р.) і Туреччиною (1828–1829 рр.), довготривала боротьба на Кавказі, нарешті, Кримська кампанія (1853–1856 рр.) змушували імперський уряд підтримувати Луганський ливарний завод.

Важко переоцінити внесок Луганського заводу в оборону Севастополя під час Кримської війни. Підприємство виготовляло до 3-х тис. пудів снарядів на добу. Поручик Савченков у “Звіті про огляд Луганського ливарного заводу в 1855 році” свідчив, що продуктивність заводу досягла “гігантських розмірів”; у звичайний час підприємство мало відливати щорічно тільки 22 тис. пудів снарядів; у 1855 р. тут тільки впродовж липня і серпня було виготовлено 116,9 тис. пудів снарядів, тобто двомісячна продуктивність заводу більш ніж у п’ять разів перевищила звичайну річну⁷.

Луганський завод, незважаючи на всі труднощі, у 50-х рр. XIX ст. досяг успіху не тільки у виробництві воєнної продукції, але й у художньому литті. Давні кладовища Луганська, поміщицькі садиби й церкви всієї Слово’яносербії були прикрашені чавунними хрестами, пам’ятниками, ґратами, дзвонами, відлитими на Луганському заводі. Усім відомі надмогильна плита й штахети над могилою В. Кочубея й І. Іскри в Києво-Печерській лаврі, також були відлиті на цьому заводі. Тут виготовляли чорнильниці, підсвічники, статуетки, барельєфи, зокрема й такі відомі, як портрета-бюста К. Гаскойна й зображення Олександра І на момент смерті в Таганрозі 19 листопада 1825 р.⁸ У Луганському обласному краєзнавчому музеї й досі зберігається статуетка, відлита на Луганському ливарному заводі, — “Перший коваль Луганського заводу”⁹.

Мало кому відомо, що пам’ятник Слави, установлений у Полтаві на честь перемоги Петра І над шведами, також відлитий на Луганському

⁷ Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.). — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — С. 33.

⁸ Там само.

⁹ Луганський комунальний обласний краєзнавчий музей. Відділ фондів. КП 6263/ЖСК 661.

заводі. Тут же виготовлені деталі пам'ятника князю Володимиру в Києві. Нарешті, Луганський завод блискуче виконав велике урядове замовлення на виготовлення та встановлення великого монумента вагою 14 334 пуди 13 фунтів у пам'ять “Поразки Удіно й Сен-Сіра графом Вітгенштейном” при Полоцьку 5 і 6 серпня 1812 р. Робота над пам'ятником була розпочата в 1846 р. й закінчена в червні 1849 р. У 1850 р. він був установлений у Полоцьку луганськими майстрами на чолі з унтершихтмейстером 1-го класу Федором Бровкіним¹⁰. Слід підкреслити, що до середини ХІХ ст. для Луганського заводу це був окремий напрям промислової діяльності, бо його литво жваво збувалося по містах та ярмарках України.

У 1857 р. Луганський завод мав 11 цехів, оснащених 17 печами, 32 горнами, 50 верстатами й паровими машинами. На ньому працювало 5160 осіб, а на трьох його рудниках — Лисичанському, Успенському й Городищенському — 6327 осіб. На підприємстві виготовлялися снаряди для артилерії, залізні комплектуючі для арсеналів і фортець, а також “різного роду механічне приладдя для всіх галузей промисловості Новоросійського краю”¹¹.

За період свого існування з 1799 по 1857 р. завод виробив: гармат — 184,7 тис. пудів, снарядів — 2002,8 тис. пудів, цистерн — 155,8 тис. пудів, інших виробів — 832,3 тис. пудів, усього 3175,6 тис. пудів. Утримання заводу коштувало 7056,8 тис. руб., прибуток становив — 7727,1 тис. руб., а загальний прибуток за названий період дорівнював 670,3 тис. руб.¹²

Отже, на середину ХІХ ст. Луганський ливарний завод, незважаючи на всі суперечності й труднощі, став великим центром технічної думки і промислової діяльності на Півдні України. Цей завод зосередив у своїх лабораторіях і цехах відомих у кам'яновугільній галузі фахівців — інженерів, металургів і висококваліфікованих робітників. Підприємство мало також розвинену соціальну інфраструктуру. Зокрема, були шпиталь, аптека, магазин, навчальні заклади. Завод мав велику на той час бібліотеку, а також свій музей, де зберігалися різні зразки гірських порід і мінералів¹³.

Луганський ливарний завод відіграв значну роль у розвитку гірничозаводського виробництва не тільки в Донецькому басейні, але й у всій

¹⁰ Держархів Луганської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 14, 28, 753–762.

¹¹ Журнал Министерства Внутренних Дел. — 1857. — Ч. 31. — С. 9–11.

¹² Довжук І. В. Вказ. праця. — С. 34.

¹³ Там само.

Наддніпрянській Україні, поклавши початок масштабному освоєнню природних багатств краю.

У 30–50-х рр. XIX ст. на Донбасі йшов інтенсивний видобуток кам'яного вугілля. Видобували його не лише казені шахти, але й поміщики, селяни, приписані до заводів (для перевезення вугілля) і наділені землею, козаки. Уже у 20-х роках розробки кам'яного вугілля велися на 23 копальнях, головним чином Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії. Наприкінці 30-х років на селянських шахтах сіл Залізне, Червоний Кут, Зайцеве, Олександрівка і Щербинівка видобувалося понад 200 тис. пудів вугілля за рік. При цьому вугілля із селянських виробок розвозилося скупниками на великі відстані: із с. Залізне головним чином до Дніпра, а із Щербинівки — у м. Бахмут¹⁴.

У 1853 р. у с. Успенському (Слов'яносербський повіт) розробка вугілля здійснювалася, з одного боку, відомством Луганського заводу, а з другого — селянами поміщиків Козловського і Маслолича. Луганський ливарний завод щорічно видобував 30 тис. пудів, а селяни — до 70 тис. пудів вугілля. Мінеральне паливо, видобуте на казенних шахтах, коштувало на місці 4 коп. за пуд. Вугілля селян йшло на опалювання будинків, випалювання вапна, винокуріння та інші потреби. Селяни також продавали вугілля і Луганському заводу по 13–15 коп. за пуд, а на місці видобутку — по 10 коп. за пуд¹⁵.

Зазначимо, що селянські шахти були досить примітивними. Їх копали на невеликій глибині до горизонту ґрунтових вод короткими галереями. Машин для підйому вугілля на-гора не існувало; очищення шахт від води і газів також не проводилося, не було навіть ліхтарів, що призводило до частих нещасних випадків. Шахти будувалися близько одна від одної. Видобуток вугілля здійснювався вдень. Більшість селянських шахт мала в середньому чотирьох робітників. Вони користувалися такими знаряддями, як лопата, кайло, молоток, ручний коловорот, мотузок і корзина для підйому вугілля. Його собівартість становила 1,5 коп. за пуд, а продажна ціна — 3 і більше копійок за пуд¹⁶.

Поряд із селянськими існували і шахти поміщиків. Так, наприкінці 30-х років у селі Іванполе на річці Кривий Торець існувала шахта поміщика Плещеева продуктивністю до 15 тис. пуд. за рік. На річці Білій

¹⁴ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — Москва, 1955. — С. 80.

¹⁵ Описание каменноугольной разработки близ села Успенского в Славянском уезде Екатеринославской губернии // Горный журнал. — 1854. — Ч. 2, кн. 4. — С. 82.

¹⁶ Довжук І. В. Вказ. праця. — С. 29.

працювала шахта Штерича, де видобувалося 10 тис. пудів вугілля за рік. У селі Іванівка (Слов'яносербський повіт) діяла шахта поміщика Мілоядовича продуктивністю 10 тис. пуд. за рік. Вугілля продавалося в Таганрозі для побутового опалювання. У селі Успенському працювали шахти поміщика Масловича загальною продуктивністю в різні роки від 12 до 15 тис. пуд. за рік. На Краснокутській антрацитовій шахті поміщика Панкова видобувалося за рік 25 тис. пудів. На Рубіжанському руднику поміщика Богдановича видобуток вугілля почався з 1857 р. і в 1864 р. він становив 90,9 тис. пудів¹⁷. У районі Лозової Павлівки (територія сучасного міста Брянка Луганської області) у 1851–1861 рр. виникла низка вугільних копалень, що належали в основному поміщикам: “Ломоватка”, “Краснопілля”, “Оленівка” та ін.¹⁸

Необхідно підкреслити, що велике значення мало Грушевське родовище, розташоване на відстані 32-х верст від Новочеркаська. Це родовище знаходилося на території Війська Донського. Розробка вугілля дозволялася тут на ділянках, які відводилися військовим начальством, з оплатою по 0,5 коп. за пуд видобутого антрациту. Видобутком останнього займалося переважно місцеве населення. У своїй більшості антрацитові шахти були дрібними. До 1856 р. тут існувало 124 шахти, які займали приблизно 80 дес. землі¹⁹.

Мінеральне паливо видобувалося регулярно тільки на п'яти родовищах: у селищі Лисичанськ (Бахмутський повіт), у маєтку поміщика Шидловського в Олександрівці (Слов'яносербський повіт), у селі Успенка на землі Луганського ливарного заводу, на Катеринославських і Грушевських антрацитових копальнях. Виробництво останніх у середині XIX ст. досягло 2,5 млн пудів за рік. Слід підкреслити, що Лисичанський казенний рудник у 40-х роках досяг найвищого рівня видобутку вугілля — до 700 тис. пудів за рік. Це було пов'язано з появою нового великого споживача вугілля — Чорноморського пароплавства. На руднику працювало близько 500 шахтарів. На Лисичанському руднику з 1844 р., уперше в Донецькому басейні, відвід води здійснювався підйомним насосом, що приводився в дію 12-сильною машиною²⁰.

¹⁷ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. — Т. 1. — Київ, 1959. — С. 350.

¹⁸ *Лопатин Н.* Город наш Кадиевка. — Москва, 1964. — С. 12.

¹⁹ *Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России.* В 2-х т. — Т. 2. — СПб., 1863. — С. 102–104.

²⁰ *История технического развития угольной промышленности Донбасса.* — Т. 1. — Киев, 1969. — С. 31–32.

Отже, у середині XIX ст. у Донбасі вже достатньо активно велися розробки мінеральних копалин, у тому числі грушевського антрациту. У 1860 р. по всій Російській імперії було видобуто 18,2 млн пудів вугілля, а в Донецькому басейні — майже 6 млн пудів, або 1/3 загального видобутку імперії. Проте організувати тут велике металургійне виробництво не вдалося, оскільки позначилася загальна відсталість промисловості країни як в технічному плані, так і в організації виробництва. Але незважаючи на це, у досліджуваний період на Півдні України — у Донбасі — було закладено основи найбільшої вугільно-металургійної бази Російської імперії.

Слід підкреслити, що число міст Донбасу в першій половині XIX ст. обмежувалося центрами повітів: Бахмутом, Слов'яносербськом і Маріуполем. До Донбасу тяжіли також Слов'янськ і Старобільськ, які нині входять у його кордони. Це були порівняно невеликі, молоді, як і сам Донбас, поселення, що виділилися в адміністративні центри повітів. Самим старшим з них за віком був Слов'янськ.

Місто Слов'янськ засновано 1676 р. (під назвою “Соляний”) як центр солепромислу. Ще його називали Тором від назви фортеці на Торських озерах. У 2016 р. йому виповнилося 340 років. У 1784 р. Тор перейменували у Славенськ (у народі називали місто Слов'янськом), зробивши його центром повіту. У зв'язку із закриттям в 1782 р. солепромислу розвиток міста дещо загальмувався. На початку XIX ст. тут були дрібні ремісничі виробництва — кузні, шкіряні, шевські й ткацькі майстерні.

У 1837 р. в місті було 15 вулиць і провулків (немоцених), 2 майдани, 3 дерев'яні мости, 967 дерев'яних будинків. Населення міста складало 5850 осіб: 2918 чоловічої і 2932 жіночої статі. З них духовного стану — 63, дворян і чиновників — 120, службовців (військового відомства) і відставних — 62, службовців цивільного відомства — 94, різночинців — 36, купецтва — 213 (тільки 3-ої гільдії), міщан і посадських — 1781, іноземців — 11, нижніх військових чинів (в основному відставних) — 205, дворових (при будинках панів) — 122, селян — 3299, з яких 3289 казенних.

Жителі Слов'янська займалися садівництвом і городництвом, торгівлею, промисловим виробництвом. У місті налічувалося 52 сади, 35 городів, 37 лавок, зокрема хлібних — 1, з “красним” товаром — 8, залізних — 2. У місті було 2 трактирні заклади, погріб для продажу вина, 18 шинків. Проводилося 3 ярмарки. У місті існувало 16 фабричних закладів та 33 вітряні млини. Тут працювало 36 ремісників, у тому числі кравців — 9, чоботарів — 14, ковалів — 12. У місті був 1 навчальний заклад.

У середині XIX ст. у місті діяли 12 невеликих приватних солеварень, що виробляли від 22 до 70 тис. пудів солі на рік. У зв'язку зі зростанням

промисловості, збільшилася й кількість жителів. У 1865 р. населення міста сягало 11 тис. осіб²¹.

Другим за віком містом Донбасу був Бахмут, заснований у 1701 р. солеварами. У 1702 р. для захисту від кочівників було зведено фортецю. На той час населення міста складало близько 150 осіб. У 1710 р. тут було засновано воєводську канцелярію, а 1719 р. Бахмут став центром однойменної провінції. На розвитку Бахмута, як і Слов'янська, негативно позначилася ліквідація Бахмутського солепромислу в 1782 р.

Що ж являв собою Бахмут до тридцятих років XIX ст.? Його протяжність становила 7,5 версти, населення складало (1831 р.) 3174 особи чоловічої та 2739 осіб жіночої статі²². У місті діяло 4 церкви (2 кам'яних і 2 дерев'яних), адміністративні споруди (1 кам'яна, 2 дерев'яних), 1 навчальний заклад, 1 лікарня, налічувалося 835 дерев'яних і 2 кам'яних житлових будинків. Працювали 42 торговельні лавки, 8 шинків, 3 трактири, 3 лазні, 25 кузень, 3 застави при виїзді з міста, 1 цегельний завод, що знаходився поза містом, розвивається салотопне виробництво. У 1857 р. тут засновано воскобійний завод.

Місто Слов'яносербськ засновано 1754 р. 6-ою ротою слов'яносербського полку Йована Шевича²³, що розташувалася на правому березі Сіверського Дінця при озерах Кривому і трьох Підгірних. Поселення і шанець по озерах назвали Підгірним. У 1784 р. село Підгірне перейменовано в місто Донецьк, що стало центром Донецького повіту. У 1797 р. Донецький повіт ліквідовано, а його територію включено до складу Бахмутського повіту. Місто Донецьк стало позаштатним. Проте у 1806 р. повіт відновили, але вже з новою назвою — Слов'яносербський. Центром повіту вирішили зробити нове місто — Слов'яносербськ, якого ще не було в реальності. Воно існувало тільки в уяві ініціаторів створення повіту — дворян цієї місцевості.

Побудувати нове місто вирішили на лівому березі р. Лугані, східніше с. Кам'яного Броду. У 1808 р. Олександр I затвердив план Слов'яносербська. За ним передбачалося побудувати 30 кварталів з трьома майданами. На центральному міському майдані мала бути церква. У місті планувалося побудувати торговельні ряди, будівлі для адміністрації повіту, острог. Відводилося місце для приватних будинків жителів — купців, міщан, різночинців. Але Слов'яносербськ не був побудований.

²¹ Подов В. И., Курило В. С. История Донбасса. В 3 т. — Т. 2: Донбасс в XIX веке. — Луганск: Альма-матер, 2004. — С. 108.

²² Записки Одесского общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 351.

²³ Шевич Йован (?–1764) — підполковник австрійської служби і генерал-поручик російської служби; засновник Слов'яносербії.

Причиною тому була повінь, що трапилася в березні 1809 р. Унаслідок інтенсивного танення снігів р. Лугань вийшла з берегів і затопила місцевість, що призначалася для будівництва міста. Імператор Олександр I звелів шукати нове місце, захищене від повеней. Після обговорення низки варіантів вирішили центром повіту зробити місто Донецьк. З ряду причин, серед яких було нашествя Наполеона, здійснення цього плану затягнулося. Тільки в листопаді 1817 р. Олександр I підписав указ про переведення міста Слов'яносербська в м. Донецьк з перейменуванням останнього²⁴.

У 30-х рр. XIX ст. у місті діяла Соборна дерев'яна церква. За новим планом намічено ще дві церкви. Із казенних будівель були: тюремний замок для злочинців і провіантський магазин — обидва дерев'яні. Повітовий і земський суди, казначейство, поштова контора, міська поліція і лікарня для військовослужбовців були розташовані в житлових будинках. Усього житлових будинків у місті нараховувалося 279, з них 2 кам'яних і 277 дерев'яних. Було 10 торговельних дерев'яних лавок, 2 шинка, 3 кузні. Місто мало 18 великих вулиць. Тут щорічно проводилося 3 ярмарки, тривалістю по 3 дні²⁵.

Місто Маріуполь закладено 1778 р. у зв'язку з переселенням греків з Криму на Азовське узбережжя. Уже в 1782 р. тут проживало 2948 осіб. Біля третини населення — ремісники. На початку XIX ст. у Маріуполі функціонували салотопні заводи, кузні, збройові, бондарські, шкіряні й повстяні майстерні, водяні й вітряні млини. Салотопні заводи в 1810 р. витопили 600 пудів сала. У 1824 р. об'єм їхньої продукції подвоївся. У 1834 р. тут було відкрито макаронну фабрику. Жителі міста займалися виробництвом будівельних матеріалів. У середині століття діяли 2 цегельних заводи, 4 черепичних і вапняний. У цей час тут мешкало 4,5 тис. осіб. Розвивалася рибпромислова галузь. У 20-х рр. XIX ст. у Маріуполі налічувалося близько двох десятків рибозаводів.

Маріуполь був відомим центром торгівлі. Уже в 1795 р. у місті нараховувалося 163 заклади торгівлі і заїжджий двір. Щорічно проводилися 4 ярмарки. Велику роль у зовнішній і внутрішній торгівлі відігравав місцевий порт.

Місто Старобільськ виникло в 1797 р. як центр однойменного повіту. З початку XIX ст. на основі сільськогосподарської продукції в місті розвивалося ремісничє виробництво і торгівля, діяли 3 салотопні заводи,

²⁴ Подов В. И., Курило В. С. История Донбасса. — Т. 2. — С. 111.

²⁵ Там же. — С. 112.

пивоварний завод, водяні й вітряні млини. У 1817 р. існували пошта і лікарня. Щорік проводилися 4 ярмарки, було 17 лавок.

У 1834 р. в Старобільську проживало 795 осіб чоловічої статі й 590 жіночої, серед яких 108 купців, 348 міщан. У місті було 4 кам'яні і 366 дерев'яних будинків.

Поряд з названими центрами повітів, що носили титули міст, з початку ХІХ ст. в Донбасі отримали розвиток нові поселення — Луганськ і Лисичанськ. Обидва робочі селища виникли у результаті активного розвитку у Донецькому басейні на межі ХVІІІ і ХІХ століть гірничо-заводської і вугільної промисловості. У Луганська і Лисичанська один рік заснування — 1795-й, схожа у них і доля²⁶.

З початком спорудження Луганського ливарного заводу в 1796 р. було закладено і заводське селище. У ньому виділялися дві частини. В одній, призначеній для англійських фахівців, побудували 11 кам'яних будинків, заводську контору. Друга відводилася під житло для робітників, де почалось будівництво казарм і землянок. Першими робітниками, що будували завод і житло для себе були майстри з Олександрівського заводу (м. Петрозаводськ Олонецької губернії) і Липецьких металургійних заводів, переведені сюди відповідно до указу від 14 листопада 1795 р. У 1799 р. вже було побудовано 45 казарм, де проживало 1016 осіб чоловічої і 988 жіночої статі, усього 2004 особи²⁷. Казарми були дуже перенаселеними і тісними, склалися з 6 кімнат і вміщали 18–20 сімей. В одній кімнаті жили по 2–4 сім'ї. Усі заводські будинки опалювалися кам'яним вугіллям.

1830 р. у селищі, яке називали “Луганський завод”, були 74 казарми і 224 житлові будинки, у тому числі 204 кам'яні й 20 дерев'яних. Із загальної кількості житлових будинків було 184 приватні. У 1831 р. в парафії Миколаївського молитовного будинку при Луганському ливарному заводі налічувалося 3211 осіб, у тому числі 1586 чоловіків і 1596 жінок. Це були перші металурги і машинобудівники Донбасу. У селі Кам'яному (Кам'яному Броді), жителі якого в той час уже були майстровими заводу, по парафії Петропавлівської церкви налічувалося осіб духовного звання — 11, дворян — 30, відставних солдатів — 34, міщан — 49, колишніх неодмінних працівників — 897, селян — 20, а всього — 1041 особа²⁸.

²⁶ Подов В. И., Курило В. С. Первенец металлургии Украины. — Луганск, 1998. — С. 40–48.

²⁷ Держархів Луганської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 8, арк. 13.

²⁸ Подов В. И., Курило В. С. Первенец металлургии Украины. — С. 114.

У селищі Луганського заводу функціонували пошта, шпиталь, аптека, бібліотека, музей. У 1823 р. тут відкрили першу на Донбасі гірничу початкову школу для дітей заводських працівників, 1839 р. — гірниче училище, а також початкову гірничу школу в Кам'яному Броді. 1837 р. у заводському селищі з'явилася й перша в регіоні метеорологічна станція.

У селищі Луганського заводу жило і працювало багато гірничих інженерів та інших фахівців, які стали знаними діячами науки і техніки. Зокрема, почесний член Петербурзької академії наук, професор Євграф Петрович Ковалевський (1790–1867)²⁹, професор Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898)³⁰ та інші. Сюди приїздили провідні діячі гірничої справи, проходили практику випускники Інституту Корпусу гірничих інженерів (Петербург). Усе це висувало селище Луганського заводу у розряд провідних центрів економічного, наукового і культурного життя Донецького басейну. І не випадково вже 1847 р. у губернії обговорювалося питання про перетворення заводського селища в місто і перенесення сюди центру повіту зі Слов'яносербська. Проводилися і відповідні приготування. Проте титул міста і своє нинішнє ім'я — Луганськ отримав тільки через три десятиліття.

Лисичанськ виник у 1795 р. як перше шахтарське селище Донбасу в урочищі Лисича Балка на землі с. Верхнє (Третя Рота). Будували його для себе самі шахтарі. Це були колишні робітники з Олонецьких і Липецьких заводів Росії, а також рекрути на засланні³¹.

1801 р. у шахтарському селищі в Лисичій Балці вже налічувалося 19 казенних споруд: 3 казенних землянки, 22 приватні будинки і 7 приватних землянок. У них проживало 556 осіб, у тому числі 162 чоловіка, 149 жінок і 245 дітей. Селище розташовувалося на північному схилі Лисичої Балки. Будинки і казарми стояли майже впритул один до одного. Біля них не було ні сараїв, ні льохів, ні інших підсобних приміщень. Шахтарі у той час не мали ні землі, ні худоби, жили за рахунок мізерної платні — 20 руб. на рік. Крім того вони отримували по 2 пуди муки та ще один пуд на утримання на місяць. Тому в 1803 р. було порушено клопотання про організацію тут торгів. Зважаючи на масові хвороби шахтарів і їхніх сімей на початку XIX ст. тут були відкриті шпиталь і аптека.

²⁹ Ковалевский Евграф Петрович (10 (21). 12. 1790 — 18 (30). 3. 1867): [краткая биограф.] // Большая Советская Энциклопедия. — 3-е изд. — Т. 12. — Москва, 1973. — С. 356.

³⁰ Журило А. Г. А. Ф. Мевіус — перший професор металургії чавуну і сталі в Україні // Вісник НТУ «ХП»: Історія науки і техніки. — 2008. — № 8. — С. 72–80.

³¹ Вирський Д. С. Лисичанськ // Енциклопедія історії України. У 10 т. — Т. 6. — Київ: Наукова думка, 2009. — С. 159.

У 1837 р. на копальні працювало 500 осіб. Разом із жителями с. Верхнього, зарахованими до категорії майстрових, на копальні налічувалося 1415 чоловіків і 1319 жінок³².

Зазначимо, що на початку 40-х років XIX ст. на копальні застосовували відрядну оплату праці, або, як тоді говорили, “задільну”, застосування якої було дозволене у 1843 р Гірничою радою. Проте ця система не завжди давала позитивний ефект. Управляючий Лисичанською копальнею В. Соколов доповідав у головну контору заводу, що в лютому 1840 р. на шахті № 7 пройдено по дуже міцному вапняку тільки 2 фути і по пісковіку півтора фута. За це робітникам належало виплатити всього 13 руб. 99 коп. Витратили ж матеріалів на значно більшу суму. Так що 15 майстрових не лише нічого не заробили, але навіть заборгували 15 руб. 91 коп. Управляючий просив виплатити шахтарям “хоч би окладну платню, зважаючи на те, що ціни на провіант і фураж проти минулого 1839 р. значно підвищилися”³³.

Із даних про відрядний виробіток за місяць, наданих В. Соколовим, видно, що кожен відпрацював по 29 робочих днів. За цей час штейгер Василь Алферов заробив 2 руб. 51 коп., рядові прохідники Матвій Попов, Роман Кузенко, Петро Зоз, Леон Мустафа, Іван Жуков, Кирило Сюсюра, Герасим Северин та інші заробили по 88 коп. На такому ж рівні заробітки залишалися і в інші місяці, хоча ціни на продукти харчування, порівняно з початком століття, зросли у 2–3 рази.

Заслугує на увагу прізвище прохідника Кирила Сюсюри, наведене в списку. Це прадід нашого земляка, видатного українського поета Володимира Сосюри, ім'я якого він не раз згадував у романі «Третя Рота». Саме таке прізвище — Сюсюра, а не Сосюра, — носили предки поета³⁴.

Таким чином, одним із найважливіших природних чинників, які суттєво вплинули на специфіку і темпи промислового розвитку та урбанізації в Донецькому краї, була наявність тут покладів корисних копалин. Саме географія розміщення розвіданих покладів, перш за все кам'яного вугілля, обумовила те, що на території Півдня впродовж доволі короткого проміжку часу виріс найпотужніший в Російській імперії і Східній Європі центр важкої промисловості — Донецький басейн. Те, що поклади корисних копалин розташовувалися переважно на відстані від офіційних

³² Подов В. И., Курило В. С. Первенец металлургии Украины. — С. 116.

³³ История Луганского края: Учебное пособие / Курило В. С., Бровченко И. Ю., Климов А. А. и др. — Луганск: Альма-матер, 2003. — С. 216.

³⁴ Там же. — С. 217.

міських поселень, заклало важливі передумови поширення урбанізації на німецькі території.

Величезний вплив на розвиток соціально-економічних перетворень у регіоні мала постійно зростаюча урбанізація, адже саме завдяки модернізаційним процесам тут виникла низка робітничих селищ, збільшилася концентрація промислового населення в містах.

REFERENCES

1. Bakulev, G. D. (1955). *Razvitie ugol'noj promyshlennosti Doneckogo bassejna*. Moscow. [in Russian].
2. Dovzhuk, I. V. (2009). *Industrial'nyj Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Naddnyprians'koi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. [in Ukrainian].
3. Fesenko, V. O. (1930). *130 rokiv Luhans'koho lyvarnoho zavodu*. Luhansk. [in Ukrainian].
4. Kurilo, V. S., Brovchenko, I. Ju., & Klimov, A. A. et al. (2003). *Istorija Luganskogo kraja: Uchebnoe posobie*. Lugansk: Al'ma-mater. [in Russian].
5. Lopatin, N. (1964). *Gorod nash Kadievka*. Moscow. [in Russian].
6. Lopatin, N. V. (1960). *U kolybeli Donbassa*. Lugansk. [in Russian].
7. Nesterenko, O. O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Podov, V. I., & Kurilo, V. S. (1998). *Pervenec metallurgii Ukrainy*. Lugansk. [in Russian].
9. Podov, V. I., & Kurilo, V. S. (2004). *Istorija Donbassa* (Vol. 2: Donbass v XIX veke). Lugansk: Al'ma-mater. [in Russian].
10. Vyrskyi, D. S. (2009). Lysychans'k. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 159–160). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Zhurylo, A. H. (2008). A. F. Mevius — pershyj profesor metalurhii chavunu i stali v Ukraini. *Visnyk NTU «KhPI»: Istorii nauky i tekhniky*, (8), 72–80. [in Ukrainian].